

ÚVOD

OBOR STUDIÍ O HOLOKAUSTU A VZNIK GLOBÁLNÍ KULTURY HOLOKAUSTU

Wulf Kansteiner – Todd Presner

Na jaře 1990 Saul Friedländer na Kalifornské univerzitě v Los Angeles (UCLA) uspořádal významnou konferenci, na níž požádal řadu historiků, filozofů a literárních vědců, aby se zamysleli nad hranicemi reprezentace holokaustu v beletrii a literatuře faktu. Výsledný svazek nazvaný *Probing the Limits of Representation* (Zkoumání hranic reprezentace) vymezil hrubé teoretické a historiografické obrysy oboru studií o holokaustu na dvě a půl desítky let.¹ V roce 2012 UCLA hostila druhou takovou konferenci, kterou pořádali editoři této knihy. Shromáždili jsme některé z původních protagonistů, jako byl Saul Friedländer (n. 1932) a Hayden White (1928–2018), ale změnili jsme formát konference a rozsah bádání, abychom prozkoumali etické aspekty kultury holokaustu jako celku. Konference se zaměřila na otázky reprezentace (zobrazování) a mediace (zprostředkování) holokaustu nejen prostřednictvím analogových médií historie, literatury a filmu, ale i světa multimediálních databází, digitálních archivů a geografických informačních systémů. I když jsme navázali na některé původní debaty v oboru historiografie holokaustu, pohybovali jsme

se v dialogičtějším kontextu přímých konfrontací kritiků a tvůrců, do nichž se zapojila druhá generace účastníků využívajících nové metodiky, média a práce zásadního významu.

Předkládaný svazek není pokračováním toho původního, ale možná jeho završením, protože se pokouší zhodnotit hlavní formy reprezentace a klíčové debaty, které se objevily ve studiích o holokaustu v uplynulých dvaceti pěti letech. Když v roce 1992 vyšel původní svazek *Zkoumání*, obor studií o holokaustu se potýkal se sebedefinicí a teprve se formovala, zejména v Německu a ve Spojených státech (v jiných zemích, například ve východní Evropě, prakticky neexistovala), kultura paměti holokaustu určená široké veřejnosti. Původní kniha se snažila odstranit velkou mezeru ve vědeckém bádání, institucionálních formách a kulturní paměti, mezeru, která dnes už neexistuje. Tento svazek se nesnaží být vyčerpávající. Zkoumá totiž jen některé z charakteristických debat, paměťových kultur a nových forem reprezentace, jež se objevily v uplynulých desetiletích, kdy obor studia holokaustu vyzrál a rozvětvil se. Zabývá se tím, jak a proč holokaust zůstal zkušebním či mezním případem pro etiku, stejně jako pro oborové debaty o různých způsobech reprezentace.

Předkládaný svazek vychází také v mimořádném okamžiku vývoje oboru, kdy dochází ke generační obměně, jež se vyznačuje odchodem pamětníků, nástupem digitálních archivů a institucionalizací globální kultury holokaustu. Představuje také pravděpodobně poslední příležitost, kdy se autoři, kteří patří ke generaci „očitých svědků“ – z nichž mnozí vytvořili některé z nejdůležitějších textů a artefaktů kultury holokaustu – setkávají, aby se zabývali kritikou vzájemných přístupů a rozvíjeli ji. Zároveň tento svazek přesvědčivě promlouvá k současné i budoucí generaci odborníků a kulturních činitelů. Debata z přelomu osmdesátých a devadesátých let, jež vedly k napsání prvního sborníku *Zkoumání*, lze považovat za referendum o postmodernismu a údajných úskalích historického relativismu, kdežto současné debaty obsažené v této knize se soustředí na globalizaci, politizaci a digitalizaci holokaustu. Autoři zde zkoumají politiku a etiku paměti holokaustu, včetně jeho historiografie, z různých hledisek srovnávacích studií o genocidě, digitalizovaných humanitních věd a nadnárodních mediálních a paměťových studií. Znovu využívají některé nástroje historické teorie obecně a filozofie

dějin Haydena Whitea zvláště, aby rozvíjeli důkladné, kritické čtení současné kultury holokaustu.

V průběhu dvaceti pěti let se etické prostředí i těžiště zkoumání nenápadně, ale značně proměnily. V roce 1990 mohla historiografie a kultura holokaustu sloužit jako prubířský kámen pole pro etické dopady lingvistického obratu právě proto, že se všichni protagonisté intelektuálního proudu shodli na ústředním významu holokaustu pro výklad dějin 20. století a na zásadním významu paměti holokaustu pro prevenci budoucích katastrof v oblasti lidských práv. Ta shoda už neexistuje. Po několika válkách iniciovaných Spojenými státy, druhé intifádě, řadě vojenských operací pod vedením NATO a remilitarizaci německé zahraniční politiky ztratila paměť holokaustu část své morální váhy. Rozsáhlá institucionalizace paměti holokaustu v Německu, Izraeli a Spojených státech zjevně nepomohla politickým elitám těchto zemí, aby přijímaly obezřetná rozhodnutí o použití vojenské síly. Právě naopak: reprezentace holokaustu se nyní jeví jako součást politického problému, protože připomínání nacistických pachatelů a zločinů „konečného řešení“ je běžně uváděno pro ospravedlnění protiprávních nebo neuvážených aktů kolektivního násilí. Zároveň se dnes jen málo intelektuálů skutečně obává možných negativních etických dopadů poststrukturalismu, debaty, která se z velké části odehrávala na akademické půdě, přestože v posledních dvou desetiletích její širší dopady ovlivnily kulturu holokaustu obecněji a více veřejně. Naše naratologicky a ikonologicky inspirovaná kritika reprezentace holokaustu a genocidy totiž odhaluje značnou míru rozporuplnosti. Spory nesouvisejí s obviněním z popírání nebo zkreslování faktů o holokaustu, protože ta byla v průběhu uplynulých desetiletí historického výzkumu, archivního bádání, shromažďování svědectví, budování institucí a vytváření kulturní paměti z velké části vyřešena. To se nápadně liší od jiných genocid, v jejichž případě byl historický výzkum poměrně skrovný, archivy a svědectví téměř neexistují, budování institucí je chabé a kulturní paměť byla oslabena, nebo dokonce vymazána. Rozhodnutí postavit autory a umělce specifických artefaktů holokaustu proti jejich kritikům možná vyhrotilo neshody, ale ty nebyly způsobeny naším výzkumným záměrem. Naopak, diskuse doložené v tomto svazku, jež občas byly dosti vášnivé, svědčí o vysoké morální sázce oblastí

studií o holokaustu a genocidě, a především o zvláštní kombinaci estetiky a politiky, která je spjata se všemi akty vytváření kulturní paměti včetně historického bádání.

Můžeme doufat, že naše knihy, filmy, památníky a multimediální soubory (jež samy o sobě odrážejí výběr metafor, narativů a ikonografií) vyvolají sebekritické úvahy o zálibě lidstva v sebezničení a dají vzniknout společenstvím sdílené identity a sounáležitosti, která se nebudou podílet na masových zločinech, jichž se často dopouštěli naši předkové i současníci. Interdisciplinární obor studií o holokaustu se vyznačuje mimořádně širokou škálou politicko-morálních názorů a nepřinesl shodu na nejlepších strategiích, jak oslovovat a vzdělávat veřejnost. Od první konference na téma Zkoumání hranic reprezentace vzrostl samotný počet, oborový rozsah i mediální rozmanitost reprezentací holokaustu, což vedlo k velkým sporům ohledně estetické kvality, didaktické hodnoty a politického dopadu kulturních reprezentací minulých aktů kolektivního násilí. To však nepředstavuje žádný vážnější problém. Právě naopak: zdá se, že vášnivé, veřejně vedené spory o paměť často mají značnou didaktickou sílu. V některých případech to vypadá, že proces veřejného odporu vlastně podnítil sebekritičtější úvahy o lidském sebezničení než samotné artefakty.² Toto porozumění prostupuje strukturou předkládané knihy. Tím, že se protagonisté tohoto svazku shodují na tom, že se veřejně rozcházejí v názorech na úspěchy, nedostatky a budoucí vývoj památky holokaustu, vnášejí do sebereflexivní a často emocionálně náročné kulturní praxe utváření kolektivní paměti násilí značnou míru transparentnosti.

Tento svazek proto dalece přesahuje problematiku historiografie holokaustu, na kterou se zaměřila původní kniha, a zabývá se institucionalizací reprezentace holokaustu na mnoha úrovních oficiální i masové kultury. Vedle některých původních přispěvatelů jsme angažovali mnohem širší okruh myslitelů a umělců, kteří využívají velké množství médií a metod, aby se nedávnější průkopnické práce otevřely kritickému pohledu nové generace vědců. Zaměřujeme se na akademické i neakademické tvůrčí práce, jež vznikly v návaznosti na původní knihu *Zkoumání*, a ptáme se nejen na to, jak lze některé z původních otázek uchopit v nových souvislostech, ale i na to, jak tyto nové souvislosti vyvolaly zcela nové soubory otázek a etických problémů. Načasování svazku je zásadní, protože vstupujeme do éry,

v níž máme k dispozici pouze reprezentaci a narativy, archivy a media-ci, dokumenty a databáze. Zároveň jsme svědky vědeckého přechodu v disciplinární a diskursivní praxi historiků, kteří se odhodlaně pouštějí do srovnávacího zkoumání genocidy s globálním zaměřením. Proto je více než kdy jindy důležité zjistit, jak tyto reprezentace fungují a jak nám mohou pomoci tvořit skutečně sebekritické formy historické paměti.

Účelem knihy *Zkoumání etiky kultury holokaustu* je tedy vymezit tento specifický intelektuální prostor a formulovat klíčové etické otázky, o které dnes běží v kultuře holokaustu a jeho reprezentaci. Nové paradigma poznamenané globalizací, digitalizací a multimedializací vědění slibuje zobrazování bez hranic, což představuje zřetelnou provokaci ve vztahu k původnímu svazku *Zkoumání*, který se do značné míry zabýval obavami z poststrukturalismu vedoucího k relativizaci holokaustu. Paradigma, které se objevilo v posledních dvaceti letech, je totiž hluboce poznamenáno poststrukturalismem, což se projevuje v hybridních žánrech reprezentace, nekonečné remediace vědění prostřednictvím digitálních forem, smíšených metodik, modernistických narativů a srovnávacích, až relativistických rámců pro zpochybnění a snad i znejistění jedinečnosti holokaustu. Doufáme, že tyto dvě knihy, *Probing the Limits of Representation* (Zkoumání hranic reprezentace) a *Zkoumání etiky kultury holokaustu*, se budou vzájemně doplňovat, a především poskytnou užitečný konceptuální a historický rámec pro diskusi o budoucnosti studií o holokaustu a genocidě. Proto je smyslem tohoto úvodu zasadit vývoj oboru studií o holokaustu do obecnějších souvislostí se zvláštním důrazem na období mezi oběma svazky, s cílem objasnit intelektuální a kulturní aspekty naší iniciativy. Na začátek každého ze tří oddílů editoři připravili konkrétnější úvody k autorům, dílům a debatám představeným v této knize.

POVÁLEČNÁ HISTORIOGRAFIE A VZNIK VEŘEJNÉ KULTURY HOLOKAUSTU

Dnes je už samozřejmé, že vědecké vnímání nacismu a holokaustu je těsně spjaté s proměnou politické scény, historických souvislostí a kulturních hodnot. Abychom pochopili, jak k tomu došlo, je vhodné

podívat se zpět. Téměř bezprostředně po druhé světové válce čelní světoví představitelé zavedli dva nadnárodní, hlavní politické narativy, aby vytvořili užitečné spojení mezi nacistickou minulostí a tehdejší současností studené války: marxismem-leninismem na Východě a antitotalitarismem na Západě. V těchto dvou narativních světech vystupovali diktátoři, nacističtí hrdlořezové, hrdinní odbojáři, morálně bezúhonní vojáci, zlí kapitalisté a trpící civilisté. Ani jeden z těchto hlavních narativů však neuznával židovské oběti.³ Stejně jako v předchozích desetiletích se historikové rychle přizpůsobili dominantním politickým trendům tím, že oživil historizující tradice nebo vytvořili marxistický intelektuální habitus. Na řadě míst ve světě, například v New Yorku, Lodži, Paříži a Izraeli, začali židovští historici, většinou sami přeživší holokaustu, dokumentovat dějiny „konečného řešení“ a rekonstruovat historii židovských obcí, jež zničili nacisté a jejich kolaboranti. Jejich práce však přitahovala jen malou pozornost mimo úzce propojené sítě těch, kteří přežili holokaust.⁴

V padesátých a šedesátých letech 20. století se akademický *status quo* nijak výrazně nezměnil. Dokumentační práce pokračovala například v dalších výzkumných institucích v Amsterdamu a Londýně. Současně se objevily v tisku první ucelené dějiny „konečného řešení“, někdy i přes značný odpor akademické obce a tištěných médií, jako v případě knihy Raula Hilberga *The Destruction of the European Jews* (Zničení evropských Židů), vydané roku 1961.⁵ Při pohledu na časovou posloupnost poválečných vzpomínkových událostí si povšimneme zvláštního zlomu. Rok 1961 měl být pro vydání dějin „konečného řešení“ rokem nanejvýš příhodným. Nacističtí pachatelé se v téže roce ostatně znovu dostali na titulní stránky novin během procesu s Eichmannem v Jeruzalémě a během osvětimského procesu ve Frankfurtu nad Mohanem v letech 1963–1965. Přeživší holokaustu poprvé veřejně promluvili o svých zážitcích a jejich pečlivě připravené výpovědi se šířily po celém světě prostřednictvím rozhlasu, televize a tisku. Tato odvážná svědectví vyvolala vlnu memoárů přeživších a v židovských obcích, zejména v Izraeli a ve Spojených státech, změnila vzpomínání na „konečné řešení“.⁶

Spolu s vydáním Hilbergovy knihy lze považovat polemické hypotézy Hannah Arendtové o Eichmannových pohnutkách a podílu čelních židovských představitelů na zničení vlastního národa za zakladatelský

moment studií o holokaustu.⁷ Arendtová svým argumentem o židovské kolaboraci a zcela průměrných, neideologických a velmi dobře fungujících nacistických pachatelích vytvořila výrazný – ale sotva všeobecně přijímaný – intelektuální profil intenzivní nadnárodní diskuse. Poprvé se „konečné řešení“ ukázalo jako klíčová intelektuální výzva *sui generis*, kterou už nebylo možné snadno začlenit do existujících historiografických rámců, politických modelů nebo estetických reprezentací, natož ji v nich vysvětlit.⁸ Arendtová a několik jejích příznivců i mnoho odpůrců ve skutečnosti vytvořili soubor metanarativů o holokaustu a údajné normalnosti nacistických pachatelů, které se od té doby stále šíří a doplňují.⁹ Tyto diskuse však na širokou veřejnost působily jen krátkodobě. Přeživší a jejich příběhy znovu zmizely z novinových titulků a z kolektivní paměti, což se velmi podobalo způsobu, jakým v padesátých letech zmizely z veřejného prostoru fotografie a filmové záběry z osvobození nacistických táborů, které se po válce hodně šířily.¹⁰ Záhadná dialektika kolektivní paměti a zapomínání katapultovala Hilbergovu knihu do prázdnoty, přestože se o ní Arendtová výrazně zmiňovala v reportáži z procesu s Eichmannem.¹¹ Dnes je kniha *The Destruction of the European Jews* (Zničení evropských Židů) považována za dosud nepřekonanou klasiku; v šedesátých letech však přitahovala jen mizivou pozornost veřejnosti.¹² Není proto divu, že se empirickému výzkumu „konečného řešení“ věnovalo v desetiletích po procesech jen velmi málo badatelů a že se tito badatelé pohybovali na okraji svých akademických disciplín.¹³

Výbušným faktorem, který v osmdesátých a devadesátých letech 20. století přesunul historiografii holokaustu do oboru studií o holokaustu a katapultoval ji do centra teoreticko-epistemologických debat, nebyla vědecká diskuse, ale kulturní událost, totiž odvysílání televizního miniseriálu *Holocaust* (1978) stanice NBC po celém světě.¹⁴ Tato mediální událost nejenže pomohla vytvořit novou a trvalou narativní šablonu, která „konečné řešení“ klasifikovala jako židovskou událost, jíž by se mělo dostat veřejného uznání a vysvětlení, ale vyvolala také debatu o hranicích odpovědné reprezentace holokaustu a dala vzniknout silnému veřejnému paradigmatu poznamenanému estetikou zábavy. Ačkoli seriálu *Holocaust* předcházela řada relativně málo známých zpráv a rozhlasových, filmových a televizních pořadů o židovských přeživších, toto televizní dokudrama vyrobené

v Hollywoodu bylo vysíláno a reprízováno na celém světě a přilákalo 220 milionů diváků.¹⁵ Následovala vlna podobně strukturovaných, velmi úspěšných mezinárodních televizních a filmových snímků, což vedlo k vytvoření populární historické zábavy, která se vyznačuje spotřební ikonografií holokaustu a schopností vyvolat zájem a empatii široké veřejnosti bez ohledu na zeměpisné, kulturní a etnické rozdíly.¹⁶ Tyto reprezentace holokaustu v hromadných sdělovacích prostředcích vyvolaly také silný proud kritiky holokaustu, který se pokoušel vymezit odpovědné reprezentace „konečného řešení“ a občas se dokonce snažil prostě dokázat nevyslovitelnost nebo nepopsatelnost Osvětami. Uprostřed mediálního rozruchu kolem televizního *Holocaustu* vystoupil s jednou důraznou kritikou minisérie Elie Wiesel: „Používání zvláštních efektů a triků k popisu nepopsatelného je pro mě morálně zavrženíhodné. A co hůř: je to neslušné... Osvětím se nedá vysvětlit ani vizualizovat.“¹⁷ Ve stejném duchu Saul Friedländer vyjádřil znepokojení z „posedlosti“ nacismem v „kýčovitě estetice“ současné filmové a literární imaginace ve své práci *Úvahy o nacismu: esej o kýči a smrti*.¹⁸ V souvislosti s fascinací a přitažlivostí nacismu pro experimentální filmaře, především Hanse-Jürgena Syberberga, Friedländer tvrdil, že nacismus se stal „úrodnou půdou pro rozmach imaginace, pro využití estetických efektů“, jež přinášejí „smyslnou úzkost a úchvatné obrazy“, ale přitom zjevně „[překračují] určitou hranici“.¹⁹

Z pohledu 21. století se Wieselovo sebevědomé odmítnutí dokudramatu o holokaustu nebo Friedländerovo napomenutí ohledně hranic reprezentace může zdát nemístné. Jakákoli estetická forma může být samozřejmě snadno zahrnuta do povrchních stereotypů kulturní spotřeby. Na vzniku estetiky zábavy na téma holokaustu v sedmdesátých letech 20. století je však pozoruhodné nejen to, že v nezmenšené míře pokračuje až do současnosti, ale i to, že dala podnět k zásadním intelektuálním debatám o hranicích reprezentace, aniž by podkopala historickou fakticitu. Očividně populární ohlas těchto televizních dokudramat a filmů u veřejnosti místo toho významným způsobem podnítil historickou představivost, což lze vysledovat v širší historii receptce pozdějších hollywoodských filmů, jako je *Schindlerův seznam* (1993), *Život je krásný* (1997), *Pianista* (2002), a dokonce i kontrafaktuálních příběhů, jako jsou *Hanebný pancharti* (2009).²⁰

Po mediálnímu rozruchu kolem *Holocaustu* se rovněž akademická historická obec pokoušela o využití veřejného uznání jediným způsobem, který znala, a to podáváním přesvědčivých kauzálních vysvětlení. Historická věda však postupuje pomalu a nemůže rychle předkládat nové empirické výzkumy. Historikové proto nejprve reagovali na kritiku a vášně, které seriál *Holocaust* vyvolal, tím, že se zapojili do emotivních a politicky vypjatých teoretických diskusí, zejména v Německu. Na rozdíl od filmových a televizních příběhů o holocaustu, jež stavěly do popředí postavu přeživšího, se badatelé zaměřili na nacistické pachatele a navrhli dva rozdílné teoreticko-narativní rámce pro zachycení původu „konečného řešení“: intencionalismus a strukturalismus/funkcionalismus. Tyto rozdílné rámce nebyly vytvořeny *ex nihilo*. Němečtí historikové totiž od poloviny šedesátých let 20. století rozvíjeli dvě podobné konkurenční narativní strategie, protože se snažili pochopit Hitlerovo postavení ve třetí říši ze zásadně odlišných metodologických a politických hledisek. Po seriálu *Holocaust* mnozí z těchto historiků zinscenovali sérii intenzivních veřejných polemik o nacismu, „konečném řešení“ a německé národní identitě, jež vyvrcholily ve sporu historiků (*Historikerstreit*) v letech 1986–1987.²¹

Větší část intencionalistů použila tradiční historické metody, zaměřila se na muže v čele nacistického režimu a rychle identifikovala Hitlera a jeho nejvýznamnější pobočníky jako příčinu „konečného řešení“ stejným způsobem, jakým historická věda už shledala nejvýše postavené nacisty zodpovědnými za nacistickou katastrofu obecně a druhou světovou válku zvláště. Menší část strukturalistů či funkcionalistů prosazovala odlišný výzkumný přístup, který se odrazil v dominantním postavení společenskovědních dějin v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století. Navrhovali, aby se nacistická genocida a její početní pachatelé zasadili do kontextu sociální a ekonomické dynamiky moderní evropské společnosti. Intencionalistický a strukturalistický přístup v podstatě vyústil ve dva odlišné, neslučitelné narativní světy. V intencionalistickém narativním světě vystupovali v rolích důležitých historických aktérů pouze mocní nacisté, což odráželo konvenční pojetí historického dění, které dlouho převládalo v historické vědě. V narrativech vytvořených badateli jako Eberhard Jäckel, Klaus Hildebrand a Jehuda Bauer proto Hitler tahal za nitky, aby realizoval dlouhodobé ideologické cíle a strategické záměry.²²